

АРХИМАНДРИТ ГОРАЗД (София)

РИТОРИЧНОТО ИЗКУСТВО НА ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

Григорий Цамблак, възпитан в религиозно-мистичния и литературен център на Евтимий в манастира „Св. Троица“ при Царевград Търнов, е роден около 1365 г., когато тревогата за бъдещето на Второто българско царство, за свободата на Отечеството обхваща като могъща вълна всички обществени слоеве от горе до долу, надлъж и шир по всички краища на българската земя. И той — Григорий Цамблак — цял живот ще носи в ума и сърцето си видения в съсъпни и пушени столичен град и мъката за изгубената свобода на родната страна — 17 юли 1393 г.

Тоя трагичен прелом ще даде съдържание и характерни черти на книжовните му произведения, белязани с печата на гениалното му дарование като художник на словото, като образци на висше риторично изкуство.

Ако антична Атина има своя най-бележит оратор в лицето на Демостен (384—322 пр. н. е.), който 15 години държи енергични речи — връх на политическото красноречие, насочени срещу Филип II Македонски, който искал да зароби отечеството му, в лицето на Григорий Цамблак ние имаме нашия, българския Демостен! И ако древният атинянин-патриот е воювал храбро в битката при Херонея за свободата на града-държава Атина, българският средновековен герой-патриот е воювал в Молдова, Литва, Сърбия, Киев и Констанц — Германия с перо и слово от църковния амвон и гражданската катедра за обединение на християнските народи, на източната и западната църква, за да бъде изтласкан от Европа с обединени сили кървавият азиатски нашественик и тогава да се роди свободата на неговото поробено отечество България!

Книжовното творчество на Григорий Цамблак е богато: слова на евангелска тематика, похвални слова, слова за светци и мъченици, речи, жития и разкази за църковно-народни събития. То е пръснато в голямата си част в ръкописи в различни страни и само малка част от него е отпечатана. Значителна част от това творчество, както пише румънският историк Емил Турдеану, съдържа описания на събития от живота на българите по време на Патриарх Евтимий, посочвайки и съчиненията: Похвално

слово за Евтимий, Пренасяне мощите на Петка в Сърбия, Похвално слово за митрополит Киприан.¹

Григорий Цамблак израства и се формира в духа на „веруюто“ на епохата с дълбоко мистична религиозна вяра, във време на патриотичен български подем, с чувство, което постоянно расте и се разпалва от множеството книжовни творби, от житията за подвижите и чудесата на български светци и светици, от паметници в чест на български военни победи, от красиви фрески и знаменателни надписи по стени и колони в храмовете, дворците и обществените сгради; цар Иван Асен II е „цар на българите и ромеите“, в църквата „Св. 40 мъченици“ в Царевград има надпис, който грабва вниманието и развива въображението за българска държавна и военна мощ: „Излязох на бран в Романия и разбих гръцката войска и плених самия цар кир Тодор Комнин с всичките му боляри, а цялата земя от Одрин до Драч завладях, гръцка и албанска и сръбска. Франките. . . и те се повинуваха под десницата на моето царство, понеже нямаха друг цар освен мене.“ Такива писмени, монументални и художествени произведения свидетелствуват за българска мощ и култура, пълнят очите на българина и чужденеца с красота, запознават го с исторически събития и личности, повдигат самочувствието и въодушевлението му, за да може този наблюдателен и чувствителен младеж по-късно да отрази в своите творби сложните смислови компоненти на думата „отечество“ и колко достойни чеда е дало неговото българско отечество. Той е с концепциите на епохата и се утвърждава в идеалите на съвременната му българска общественост, в чийто дух влива възродителната си сила книжовната школа на великия Евтимий Търновски.

Близък, любознателен ученик и благочестиво насочен послушник на Патриарх Евтимий, Григорий Цамблак се е кърмил от духа и идеите на безспорния голям духовен водач на народа. Той усърдствувал в усвояването на дидактичните и назидателните програмни дисциплини в школата, които засилвали патриотичното чувство. В описанието за пренасяне мощите на Иларион Мъгленски е изтъкнато затрогващото християнско благочестие, но не е пропуснато и онова, което засилва самочувствието и подхранва патриотичното подемане на българина. Ярко и внушително е даден образът на мъжествения и могъщ български владетел Калоян, който завладял „гръцката земя, траките, македонците“. Не е пропуснат и създателят на българското монашество — преподобният отшелник и велик подвижник Йоан Рилски, който върнал златото, изпратено му от цар Петър, със съвет към владетеля: да употреби златото за войската, която опазва границите на държавата. . . Силни чувства пробужда тази нова литература.

С такава насока при възпитанието на младия Григорий и с такъв поглед към историята на собствения му народ тайнствено се засилва насладата от любовта му към християнската вяра и към българското и България. Съзнанието на християнин и българин става негова гореща мисъл и постоянен двигател на чувствата му. То изгражда неуморния творец-книжовник Григорий Цамблак, възшебник на красивото слово, безспорен образец на риторично изкуство.

¹ E. T u r d e a n u. La littérature bulgare de XIVe siècle et sa diffusion dans les pays Roumains. Paris, 1947, p. 49—50.

За Григорий Цамблак Е. Турдеану пише: „Евтимиевата (книжовна) традиция надживя разпадането на България благодарение най-вече на най-верния и най-активния от неговите ученици Григорий Цамблак. Неговият живот е едно дълго скитане по чужбина: на Света гора, в Константинопол, в Сърбия, в Молдова, в Литва, в Русия. Най-известният период от живота на Григорий Цамблак не е преминал в неговата родна страна, а в Молдова. Но този живот, богат и лъкатушен, е изследван незадоволително. Това се отнася и до неговото творчество. То съдържа разнообразие от сюжети, което се вдъхновява и от летописа за мъчениците българи, сърби, румънци и руси.“²

Ето това творчество, тая книжовна традиция, в която мащабно, динамично, смислово и риторично има най-голям дял Григорий Цамблак, е надживяло българската национална катастрофа и толкова много други събития от национален и международен характер на Балканите и в Европа. Григорий Цамблак красноречиво, убедително и вълнуващо чертае образа на България, на скръбното си поробено отечество, родило жажда за умствено и духовно развитие далеч извън границите си. С творчеството си той налага да се говори за неговата скъпа и тъжна България като за светилник, както се говори за древните класически културни центрове.

В риторичното изкуство Григорий Цамблак подражава на византийските образци. Исторически е известно влиянието, което оказва един по-културен народ на един по-малко културен и при това ние приемаме християнско кръщение от Византия и имаме обща граница с тая могъща и с развита цивилизация страна.

Но Григорий Цамблак откроява и силни, специфични черти в творчеството си. Той изтъква себепожертвувателността в името на народа, за неговото опазване и благо, за неговата свобода. Той изтъква опазването на християнската вяра като духовна сила, щит пред мръсния поток на скверното агарянство, за да се опази светлият нравствен лик на българина-християнин, различен от „зловещия“, „зъл“ и „безпощаден“ османлия.

В творчеството на Григорий Цамблак откриваме основните изисквания на риторичното изкуство, общите му начала. С тия начала и още по-добре с тая учебна дисциплина той ще да се е запознал още като ученик в Търновската книжовна школа. Тая дисциплина е влизала в програмата на школата, за да могат възпитаниците ѝ не само по-системно, логично и образно да изясняват „словото божие“, но и успешно да се противопоставят на появилите се еретични проповедници, които биели по моралното единство на българския народ и подривали българската държава. Цамблак е методичен в излагане на мислите си. Уточнява езиково понятията. Дава целенасоченост на словото си: опазване на възвишената християнска вяра и себепожертвена обич към своята родина България.

Още от древността публичното слово се наричало „красноречие“ и тоя термин е бил възприет при появата и разпространението на християнството.³

Григорий Цамблак излиза пред народа и отправя словото си с дълбок и силен порив, с голяма вярност към традицията, но без особено да напичва с излишни думи речта си. Той запознава слушателите си било със

² Е. Турдеану. *La littérature bulgare...*, p. 149—150.

³ В. Т. Певницки. *Църковно красноречие и основните му закони*. С., 1912, с. VII.

събития и лица от Светото писание и българската история, било с верско-догматични въпроси или пък с еретиците и лъжеученията им, които разкъсват верското и духовното единство на българския народ. Знанието, което преподава, учи слушателите, но възбужда и чувство, вълнува, привежда волята към действие. Във връзка с казаното нека припомним латинското изречение: „Rectus est quod disertos facit“⁴, което ще рече: „Сърцето прави хората красноречиви.“ В този смисъл се е изразил и Гьоте, давайки съвет на ораторите чрез устата на Фауст: „Дълго прочувствуй онова, за което искаш да говориш, и никога не се залавяй да говориш, което не си прочувствувал. Ако словото не се излива от душата, при всичката си красота не ще въздействува на слушателите — то е празно слово.“

В Похвалното слово за Евтимий Григорий Цамблак пише: „Ако Аарон, древният свещеник. . . е освещавал осквернените, за да се очистят телесно, като принасял в жертва животни и. . . е удостоен с помен, присъщ на божните угодници. . . не е ли много по-достоен за похвала Евтимий, изпълнителят на непостижимите тайнства, съучастникът в апостолската слава, свещеникът на великото жертвоприношение, учителят на онази истина, на която ангелите желаят да надникнат и. . . поради различните си страдания, светителят се пренесе в свещена благоугодна жертва богу.“

В тоя възвишен стил на словото звучи искрено гласът на едно сърце, което е преживяло достойнството, с което неговият учител е извършвал „великото жертвоприношение“ — безкръвната жертва, — светлата литургия за свое и на духовните си чедата спасение; акт на приношението — „Твоя от Твоих Тебе приносяще о всех и за вся“, т. е. „Твоего от твоите на тебе се принася за всички и за всичко.“ Тая истина Евтимий Търновски опазва чиста и я предава непорочна и след много страдания сам се принася в благоугодна жертва и става участник в жертвата на апостолите.

Няма излишество от накичени думи. Григорий Цамблак ни представя Евтимий в съвършенството му — в пълната му духовна зрелост. Личността му не търпи раздвоение! Тя е изразена в единството на слово и дело — словото и делото му се покриват. И сам Григорий Цамблак има съзнание, че не казва нищо повече от истината. Той пише: „И не че ще стане по-добър от нашите похвали този, който сега се вдворява с апостолите и увеличава тяхното число, а да настроим слушателите към ревност и с малкото наши спомени да им дадем да го познаят, както се познава орелът по перото и лъвът по ноктите.“⁵

Това описание, което се диктува от дълбокото преживяване на хармоничната личност на Евтимий, обхваща интелектуално и емоционално слушателя и утвърждава волята му за отстояване на християнската вяра, която е станала същност в битието на българина.

А какви са страданията, претърпени от Евтимий? Великият ритор обяснява: това са страданията на любовта! Любов към кого? Към българския народ — чедата на неговата родина България, поверените му духовни чедата. И колкото е по-голяма любовта, толкова по-голямо е страданието и готовността да се изрази в дела на себепожертвование, както и сам първосветителят Евтимий постъпва. И той не само измолва с пренасянето на великата безкрвна жертва спасението на своите чедата на небето,

⁴ M. F. Quintilianus. Institutio oratoriae, L. X, cap. VII, 15.

⁵ Жития на българските светии, с. 29.

но той е при тях и в земните им беди и изпитания. Когато го изгонват от жилището му при патриаршеския храм „Св. възнесение“, той не изпада „в печал повече, отколкото му приличаше! Нито стана малодушен от страх! Или забягна, като виждаше разграбено своето стадо? Или изрече някоя дума, недостойна за неговата философия? Съвсем не! А застава пред царя, успокои убийствената му стръв и превърна грозния му вид в благоволение, както някога Даниил лъвовете в ямата.“⁶ „Като го видя отдалеч да иде към него с обичайната си чинност и философско настроение, царят веднага стана и му отдаде чест, удостои го да седне близо до него и изслуша молбата му за народа, макар и да не изпълни докрай обещаното. Изгонен от църквата, измоли си друга. . . , посветена на светите първо-върховни апостоли. . . , отдаде се още повече на подвизи, като гледаше как да запази народа си от варварското злочестие. Впрочем вторите борби бяха по-тежки от първите, когато управляваше църквата в тишина.“⁷

Къде може да се съзре изкуственост, психологическа непоследователност в поведението на хармоничния духовен водач, постигнал духовната висота и зрелост, т. е. свѣтоста? С възвишеното си риторично изкуство Григорий Цамблак предава духовната сила на героичния български патриарх, който прави опит да спаси от огън и меч, от разтвореното гърло на смъртта ужасения и разплакан български народ!

У Григорий Цамблак гражданският подвиг в името на отечеството, на народа, на всеки дълбоко убеден изповедник на християнската вяра е мотивиран евангелски. Цамблак реалистично отразява с високо риторично изкуство и подвига за духовно съвършенство, и изпълнението на гражданския дълг.

Духовният полет на Цамблак достига големи височини, когато си спомня как просиява на Атон българският младеж Евтимий, който не може да скрие себе си със своите добродетели, както не може, пише той, „горящата лампада да скрие лъчите си под стъкло“. Прекрасният образ на младия Евтимий го въодушевява и става извор на красноречието му. Въодушевлението е едно от условията за красноречие. Когато мнозина в Цариград искат да задържат младия подвижник-българин Евтимий да остане с тях, а желаещите това са велможи, държавни мъже и църковни сановници, Евтимий изтъква, че е доста време в чужбина! И пише Григорий Цамблак: „Върна се в отечеството си. . . , носещ различни богатства на премъдрост и разум. . . Защото трябваше и отечеството му да си има красител и във време на нужда крепител, обогатен с духовни дарби.“⁸

Риторът е обществен деец. Той ангажира със словото си общественото внимание и го насочва към предпоставена цел. Квинтилиан изтъква високата нравствена цел на красноречието и го нарича царица на нещата: *Regina regum oratio*. Той казва, че истинското красноречие, което въздейства върху хората, съдейства да се въдвори правда и истина между хората и че това е „най-скъпият дар от всички дарове, с които боговете са надарили смъртните“⁹.

⁶ Дан. 6:16.

⁷ Жития на българските светии, с. 34.

⁸ П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, С., 1971, с. 163.

⁹ А. И. Яцимирский. Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. СПб., 1904, с. 209.

Произведенията на Демостен се смятат за съвършено риторично изкуство. Речите му отразяват борбата да бъде спечелено общественото мнение за опазване на независимостта на Атина. Той води тая борба с оръжиято на изкуството слово. Българският Демостен — Григорий Цамблак, най-яркият представител на художественото слово в средновековна България, в края на XIV и началото на XV в. оглася не един народ в Европа, за да оживи съзнанието за християнска солидарност и за обединена борба на християнските държави срещу навирания и към Централна Европа азиатски нашественик. И определено можем да кажем, че плод на тази негова международна дейност на европейската сцена, където се развиват едно след друго драматични събития, е опитът на полския крал Владислав Варненчик през 1443—1444 г. да предприеме военен поход, развил се и на българска земя, за прогонване на османските орди от Европа.

Две основни идеи носи в паметта си Григорий Цамблак и те горят мислите му: опазването на християнската вяра в робските условия на българското му отечество и любовта към поробенения български народ, на освобождението на който той посвещава и сили, и време, и блестящия си ораторски талант. Няма нишка в риторичните произведения на Григорий Цамблак, където здравата мисъл в словото му да е изказана със спокойно студено разсъждение. Всичко извират от неговото сърце, всичко се изрича с въодушевление, всяка дума пари сърцата на неговите слушатели. В сложния процес на риторичната му изява действуват тези две основни идеи, те движат въображението му, те разпалват чувствата му, те мотивират езиковите му композиции, съдържателните му образни асоциации. Той рисува светлия образ на Евтимий, святия му аскетичен живот и мъдрата му смелост в защита на печалните му духовни чедя. За да напомни за своята тъжна поробена родина, той говори с народността гордост за своя забележителен чичо — Киприан, митрополит московски и на цяла Русия.

Неговото неукротимо трудолюбие създава забележително литературно дело, произито от народностно чувство, обогатено с богословската му култура, издигащо високо българската поезика. С това примерно радетелство за християнска вяра и български народ Григорий Цамблак участва на събора в Констанц (1414—1418), за да създаде световно обществено мнение срещу османците-нашественици в Европа. В общата борба Цамблак вижда залога за освобождение на своя народ, за свободно българско отечество.

Уместно е да кажем, че на събора в Констанц Григорий Цамблак произнася две свои произведения, които са образец на риторично изкуство: а) Реч-приветствие към папа Мартин V, произнесена на 25 февруари 1418 г. в латински превод (старобългарският му оригинал не е достигнал до нас); б) Похвално слово към отците на събора, произнесено в края на февруари 1418 г., също в латински превод. (Старобългарският оригинал е достигнал до наше време.)¹⁰

За бележития българин-ритор Григорий Цамблак руските летописци във Възкресенския сборник пишат: „Човек, „много начетен“ и „още от детинство е бил прочее запознат с всякакви книжовни мъдрости“.¹¹

¹⁰ А. И. Яцимирский. Григорий Цамблак. . . , с. 208.

¹¹ Българска историческа библиотека. Год. III. Т. II, С., 1930, с. 181.

Известно е, че на събора в Констанц Григорий Цамблак не приел уния с Римо-католическата църква, но и отклонил официалното разискване на тая тема. Това се потвърждава и от съдържанието на Пруската хроника на Линденблат от XV в.

От запазената на старобългарски оригинална реч на Григорий Цамблак на събора в Констанц, която налага несъмнено, без оспорване българина — киевски митрополит Григорий Цамблак, като най-блестящ православен богослов и ритор на века, ние узнаваме какво разбира той под обединение в едно църковно тяло на разединените две църкви и как с всяка нова дума се разкрива съкровената тайна на риторичното му изкуство и расте силата на богословската му мисъл.

„Както главният мозък съединява всички жили и артерии и управлява движенията на всички членове у човека като живо същество, тъй трябва да бъде и в Църквата, разделена сега между две глави. Нима е възможно да се говори за Християнска църква, нямаща Христово съединение? . . . Днес от общото в двете църкви е останал само Христос, а главите и мъдруванията са различни; вярата в света Троица е обща, а изповеданията не са съгласни. Сега източната църква укорява западната, а западната кори източната, напомняйки с това враждата между юдеите и самаряните, които засрами единът Александър Македонски, който не знаеше за пророците и апостолите. . . Ще се яви ли някой юдеин, варварин или езичник, който да направи нещо подобно спрямо нас?“¹² Григорий Цамблак апелира горещо за сближение на двете църкви, за започване на братско изясняване на различията.

Творчеството на Григорий Цамблак, разностранно и богато по съдържание, наситено с много исторически факти и събития, с майсторско описание на природата, раздвижва мисълта, вълнува чувствата, рисува и напомня тъжния образ на неговата поробена родина България, оживява съзнанието за християнска принадлежност и произтичащия от това дълг за единение на християнските народи за борба срещу азиатския нашественик в Европа. Това творчество, създадено от необикновена работоспособност в съдбоносна метежна епоха, ни разкрива историка, психолога, поета, дори антрополога, всякога и във всичко с небивала сила и мъдро насочена експлозивност — плътно изразения изключителен образ на епохата Григорий Цамблак. Той ангажира мисловно, учи, назидава, прави се, трогва — три основни изисквания в риторичното изкуство: „Docege, delectare, movere.“ Григорий Цамблак, митрополит киевски, с дълбоко и дейно църковно, православно съзнание, с пламенно народностно чувство влиза в историята и литературата, в паметниците на българското и на много други народи изкуство. Той е нетленната песен за героите за свободата на християнската вяра и за свободно отечество България!

¹² Българска историческа библиотека. Год. III. Т. II, с. 175.